

УДК 378.147.091.31-051

ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ВЧИТЕЛЯ**О. М. Городиська***м. Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*oks_gor76@mail.ru

У статті розглядається сутність поняття «педагогічна рефлексія», яка є важливим компонентом педагогічної діяльності. Педагогічну рефлексію розуміють як процес і результат фіксації суб'єктами педагогічної взаємодії стану власного розвитку і причин, які його забезпечують; процес самоідентифікації суб'єкта педагогічної взаємодії з урахуванням особливостей конкретної ситуації; відображення вчителем внутрішнього світу і рівня розвитку учня та навпаки. Зазначено також функції педагогічної рефлексії: діагностична, прогностична, організаційна, комунікативна, смислотворча, мотиваційна та корекційна. Було сформовано та обґрунтовано комплекс педагогічних умов, необхідних для формування педагогічної рефлексії: розвиток позитивного ставлення до рефлексивної діяльності та усвідомлення сутності педагогічної рефлексії; формування комплексу дидактико-технологічних і рефлексивних знань і вмій у процесі вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу; забезпечення педагогічного супроводу рефлексивної діяльності на рівні всіх компонентів навчально-виховного процесу; моніторинг результатів навчального процесу у контексті особистісних досягнень. Формування та розвиток педагогічної рефлексії студентів є невід'ємною та значущою складовою комплексного процесу професійно-педагогічної підготовки і сприяє самопізнанню та професійному самовдосконаленню.

Ключові слова: педагогічна рефлексія, рефлексивна позиція, педагогічна умова, педагогічна діяльність.

Вступ. Реформи та соціально-економічні зміни, які відбуваються у різних галузях життя, вимагають особистості, яка здатна творчо вирішувати суспільні, особисті та професійні проблеми. У зв'язку з цим сучасному суспільству необхідна нова освіта та нові підходи до підготовки вчителя. Адже саме вчитель виступає тим суб'єктом, який продукує громадянина нової генерації: з новим мисленням, мобільного, рефлексивного, здатного до нестандартного вирішення проблем, відповідального за свої рішення. Сучасній школі необхідний вчитель, який здатний до аналізу (дослідження) сучасних педагогічних реалій та суб'єктного самопізнання. Зміни у системі вищої школи створюють реальну передумову для оновлення всіх сегментів навчального процесу.

Традиційна система підготовки педагогічних кадрів не може ефективно вирішити завдання формування студентів як суб'єктів інтелектуального, духовного і професійного самопізнання. Водночас, сучасні освітні тенденції обумовлюють необхідність формування нового педагогічного мислення, розвиток особистісно-значущих якостей, які сприяють формуванню високої педагогічної культури. Вчитель як суб'єкт педагогічного процесу є головним виконавцем будь-яких перетворень у системі освіти.

Однією з проблем вищої школи є те, що процес становлення майбутнього вчителя спрямований більше на предметну компетентність та не моделює в достатній мірі структуру рефлексивної підготовки його до педагогічної діяльності. Студенти сприймають майбутню професійну діяльність як сукупність розрізнених між собою педагогічних ситуацій та процесів. Зважаючи на це, гостро виникає проблема пошуку нових підходів до організації навчального процесу у ВНЗ, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності студентів, підготовку майбутніх вчителів, фаховий рівень яких відповідав би потребам сучасної школи та запитам суспільства. Глибокому усвідомленню професійних функцій, критичному аналізу та конструктивному професійному вдосконаленню слугує рефлексивна позиція фахівця у процесі власної професійної діяльності.

Метою статті є визначення сутності поняття «педагогічна рефлексія» та обґрунтування педагогічних умов формування педагогічної рефлексії у процесі професійної підготовки майбутніх учителів.

Сутність та особливості педагогічної рефлексії. Педагогічна діяльність за своєю суттю має рефлексивний характер. Він виявляється в тому, що педагог, організовуючи діяльність учнів, прагне «дивитися» на себе і свої дії ніби очима учнів, ураховуючи їх погляди, мотивацію, емоційний стан. Рефлексія педагогічної діяльності протікає не тільки на стадії діагностики, але і на стадії прогнозування та організації педагогічної взаємодії, коли вчитель моделює та реалізовує свої дії як учасника міжсуб'єктних стосунків. У процесі педагогічної рефлексії він ідентифікує себе з педагогічною ситуацією, змістом педагогічної взаємодії, учнями, різними моделями і технологіями педагогічної діяльності.

Характеризуючи структуру педагогічної рефлексії, необхідно враховувати структуру педагогічного процесу та педагогічної взаємодії. Оскільки педагогічний процес передбачає синтез діяльностей вчителя й учнів, то в структурі рефлексії доцільно виділити такі компоненти: рефлексія педагогом діяльності учнів, власної діяльності, педагогічної взаємодії, рефлексія учнями своєї діяльності, роботи вчителя, педагогічних взаємодій. Всі компоненти рефлексії в педагогічному процесі обумовлені рефлексією учнів власної діяльності. Ця обставина формує необхідність рефлексії діяльності педагога та педагогічної взаємодії.

Учені [3] виділяють такі функції рефлексії в педагогічному процесі: діагностична – виявлення рівня взаємодії між учасниками педагогічного процесу, рівня її ефективності; прогностична – моделювання, проектування майбутньої діяльності і педагогічних взаємодій; організаційна – виявлення способів і засобів організації продуктивної діяльності і педагогічних взаємодій; комунікативна – забезпечення продуктивного спілкування вчителя й учнів; смислотворча – формування у свідомості учасників педагогічного процесу смислу їх власної діяльності; мотиваційна – визначення спрямованості і цільових установок діяльності; корекційна – спонукання суб'єктів педагогічного процесу до корегування власної діяльності і взаємодії.

Виокремлення функцій, їх реалізація сприяє підвищенню розвивального потенціалу рефлексії в педагогічному процесі, дає змогу вибудувати логіку рефлексивної діяльності вчителя й учнів.

Рефлексія як механізм зняття проблеми конфлікту може бути охарактеризована як культуротвірна здатність особистості. З цих позицій рефлексію можна визначити як процес і результат самоаналізу суб'єктом свідомості, поведінки, внутрішніх психічних актів і станів, власного досвіду, особистісних структур. Рефлексія – важливий фактор розвитку особистості, формування її культури і професіоналізму.

До основних критеріїв розвитку рефлексивних здібностей студентів, на нашу думку, належать такі: усвідомлення змісту навчального матеріалу, його основних ідей і положень; оволодіння раціональними прийомами засвоєння навчального матеріалу; оволодіння прийомами обробки змісту (розуміння логіки викладу, виділення ключових понять, уміння переказувати своїми словами); оволодіння прийомами систематизації (написання анотацій, есе, резюме, створення схем, таблиць); уміння здійснювати логічну кваліфікацію тексту (виділення фактів, теоретичних постулатів, принципів, гіпотез); знання вимог, що висуваються до якості засвоєного матеріалу; уміння розробити систему контрольних завдань для визначення рівня засвоєння.

Таким чином, рефлексія в педагогічному процесі – це:

1) процес і результат фіксації суб'єктами педагогічної взаємодії стану власного розвитку і причин, які його забезпечують ;

2) процес самоідентифікації суб'єкта педагогічної взаємодії з урахуванням особливостей конкретної ситуації;

3) взаємовідображення, взаємоцінка взаємодії учасників педагогічного процесу;

4) відображення вчителем внутрішнього світу і рівня розвитку учня та навпаки.

Вчені С. Степанов [7] та І. Семенов [5; 6] вважають, що рефлексію досліджують у чотирьох основних аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному. З огляду на проблематику нашого дослідження, акцент зроблено на особистісному аспекті рефлексії, який є індивідуальною формою виявлення свідомості.

В чому ж полягає особистісний аспект рефлексії? Це аналіз різних підструктур та систем в унікальному людському «Я» і синтезі цього «Я» у нову неповторну цілісність. Тобто, предметом рефлексії є поведінка людини, образи власного «Я» як особистості (Н. Гуткіна [2], В. Зарецький [4], І. Семенов [5], С. Степанов [7] та ін.).

Рефлексія допомагає вчителю уявити учня не тільки об'єктом, але й суб'єктом педагогічного процесу, зрозуміти сутність суб'єкт-суб'єктних відносин.

Навички педагогічної рефлексії, здатність аналізувати власну діяльність і прогнозувати результати її впливу на учнів значно підвищують професійну компетентність та ефективність діяльності. Рефлексія допомагає побачити те, що відбувається, очима співрозмовника. В цьому випадку можна говорити про здатність до децентрації, тобто про уміння чи здатність поставити себе на місце іншої людини, врахувати її позицію. Такий зворотній зв'язок може бути ефективним, якщо здійснюється з бажанням допомогти учневі, стимулює його до формування самооцінки та саморозвитку.

Досліджуючи проблему формування педагогічної рефлексії у майбутніх учителів, ми взяли до уваги теорію розвитку (О.Ананьєв, К.Альбуханова-Славська, І.Кон, С.Максименко, В.Моргун, А.Реан, В.Ядов та ін.). Науковці зазначають, що педагогічна рефлексія не є незмінним особистісним утворенням. Її розвиток є об'єктивним процесом, складовою загального процесу професійно-особистісного зростання вчителів. Цей динамічний та постійний процес володіє потенціалом удосконалення та має на меті перетворення студента із об'єкта в суб'єкт професійної освіти.

Педагогічні умови формування рефлексії вчителя. Аналіз науково-педагогічної літератури (Ю. Бабанський, І. Бех, І. Зязюн, О. Пехота Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, О. Савченко та ін..) та особливості організації і можливості навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах стали основою для визначення комплексу педагогічних умов, які б сприяли формуванню у студентів педагогічної рефлексії та самоаналізу. З огляду на близькість та взаємозалежність понять «рефлексія» (спроможність людини зробити своє власне «я», свою особистість, свідомість предметом самодослідження, здатність відображати себе та свої вчинки) та «самоаналіз» (рефлексивна діяльність, яка спрямована на детальне вивчення та аналіз різних аспектів окресленого предмета), можемо стверджувати, що визначені для формування самоаналізу педагогічні умови будуть актуальними і для формування педагогічної рефлексії. До них ми віднесли: розвиток позитивного ставлення до аналітичної діяльності та усвідомлення сутності педагогічної рефлексії; формування комплексу дидактико-технологічних і рефлексивних знань і вмінь у процесі вивчення дисциплін психолого-педагогічного циклу; забезпечення педагогічного супроводу рефлексивної діяльності на рівні всіх компонентів навчально-виховного процесу; моніторинг результатів навчального процесу в контексті особистісних досягнень [1, с. 45].

При визначенні умов ми намагались врахувати загальноосвітні стандарти, на основі яких розробляються освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми, навчальні плани та методи, засоби і форми професійної підготовки. Загально-дидактичні принципи; особливості педагогічної та аналітичної діяльності; психологічний аспект організації навчання лягли в основу визначення комплексу достатніх та необхідних умов, які сприятимуть формуванню педагогічної рефлексії.

При реалізації першої педагогічної умови (формування у студентів позитивного ставлення до рефлексивної діяльності) навчально-виховний процес у ВНЗ спрямований на формування позитивного ставлення студентів до предмета і процесу діяльності, насамперед пізнавальної, на створення таких ситуацій, які дають змогу цілеспрямовано мотивувати всіх суб'єктів педагогічного процесу на рефлексивну діяльність через знаходження кожним з них свого особистісного смислу, особистісної користі в здійсненні цієї діяльності [1, с. 46]. В результаті забезпечується розвиток у студентів такої здібності, яка на думку В. Франкла, «дає людині можливість знаходити унікальні смисли ..., приймати незалежні аутентичні рішення» [8, с. 295]. Особливість протікання та ефективність рефлексивної діяльності буде залежати від мотиву, який спонукає діяльнісну активність суб'єкта, тобто які особистісні смисли її стимулюють.

Ця умова має на меті розвинути внутрішні механізми активності, спонукати потребу покращити стан власної самоорганізації, сформувати готовність до рефлексивної діяльності.

Формами вияву позитивного ставлення до рефлексивної діяльності виступають цілеспрямовані пізнавальні дії, мобільність використання здобутих знань та умінь, бажання постійно здійснювати самоосвітню і рефлексивну діяльність.

Успішне здійснення рефлексивної діяльності можливе лише при наявності у студентів глибоких та усвідомлених знань про предмет і способи здійснення рефлексії (друга умова). Дуже часто студенти мають певну систему знань та вмінь, але у них відсутні навички щодо формування способів діяльності. Їх можна сформувати, засвоївши основні групи знань: теоретико-методологічні, психолого-педагогічні, дидактико-технологічні знання (системність та осмисленість знань; основні об'єкти педагогічної рефлексії; оволодіння розумовими операціями: аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизація та ін.; досвід творчої діяльності (вміння виявляти проблеми, причиново-наслідкові зв'язки, формулювати гіпотези та ін.); самостійність оцінних суджень) [1, с. 46].

Для успішної організації рефлексивної діяльності (третьа умова) необхідно враховувати особливості розумової, мотиваційної, емоційно-вольової сфери особистості, її фізичного і психічного стану. Важливу роль при цьому відіграють диференціація та індивідуалізація навчання. Водночас для формування рефлексивної діяльності необхідна її алгоритмізація, тобто однозначний покроковий опис певних дій з діагностики особистісних станів та компонентів навчально-виховного процесу. Володіння алгоритмами дасть можливість розв'язувати завдання найбільш оптимальним шляхом.

Зважаючи на складність та динамічність навчально-виховного процесу, необхідна розробка алгоритмів здійснення рефлексивної діяльності на рівні кожного його компонента: аналізу ситуації; цілепокладання; планування; реалізації плану; аналізу процесу реалізації плану і одержаного результату щодо його відповідності поставленій меті. Цілепокладання на рівні всіх елементів забезпечує цілеспрямованість рефлексивної діяльності.

Педагогічний супровід формування рефлексії спрямований на дотримання балансу між змістом знань та інтелектуальним рівнем студента, розумовим напруженням та психологічними особливостями студента, що унеможливить розумове перевантаження та втомлюваність. Такий підхід вимагає комплексного використання ефективних методів, форм і засобів навчання, зміни видів діяльності.

Моніторинг результатів навчального процесу в контексті особистісних досягнень (четверта умова) пов'язаний з дослідженням внутрішньо властивих відношень, опис і інтерпретація яких повністю залежать від конкретних методологічних основ у контексті яких здійснюється рефлексія. Необхідною умовою реалізації системної сутності моніторингу є підпорядкованість всіх компонентів моніторингу його меті, відповідність критеріїв оцінки педагогічного об'єкта його сутності, адекватність методів збору інформації критеріям оцінки, поєднання методів кількісної і якісної оцінки, узгодженість дій суб'єктів моніторингу, їх залежність від мети.

Висновки. Отже, педагогічна рефлексія студентів є значущою складовою комплексного процесу професійно-педагогічної підготовки і сприяє самопізнанню та професійному самовдосконаленню. За допомогою педагогічної рефлексії вчитель може успішно планувати власну діяльність та керувати нею, знаходити оптимальні шляхи розв'язання конфліктних ситуацій, творчо осмислювати педагогічні процеси, виходити з внутрішніх конфліктних станів. Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні організаційно-методичних засад формування педагогічної рефлексії у навчально-виховному процесі ВНЗ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городиська О. М. Педагогічні умови формування готовності майбутнього вчителя до педагогічного самоаналізу / О. М. Городиська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – Тернопіль, 2010. – № 3. – С. 43–48.
2. Гуткина И. М. Культурное пространство личности / И. М. Гуткина // Личность в социальном пространстве России : сб. статей. – Саратов, 2000. – С. 162.
3. Кашлев С. С. Интерактивные методы обучения педагогике / С. С. Кашлев. – Минск : Высшая школа, 2004. – 176 с.
4. Методология рефлексии концептуальных схем деятельности поиска и принятия решений / Н. Г. Алексеев, В. К. Зарецкий, И. С. Ладенко, И. Н. Семенов. – Новосибирск : НГУ, 1991. – 74 с.
5. Семенов И. Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности [Электронный ресурс] / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 35–42. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1983/832/832035.htm>.
6. Семенов И. Н. Современные проблемы психологии творчества, рефлексии и проектирования [Электронный ресурс] / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1984. – № 5. – С. 169–170. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1984/845/845169.htm>.
7. Степанов С. Ю. Проблема концептуально-методического отображения процесса мышления [Электронный ресурс] / С. Ю. Степанов. – 1988. – № 5. – С. 38–46. – Режим доступа: <http://www.voppsy.ru/issues/1988/885/885038.htm>.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла: пер. с англ. и нем. / В. Франкл; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вступ. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогрес, 1990. – 368 с.

REFERENCES

1. Gorodyska, O. M. (2010). The pedagogical conditions of forming readiness of future teacher for teaching introspection. Scientific notes of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, ser.: Pedagogics, 3, 43–48. Ternopil: Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University [in Ukrainian].
2. Gutkina, I. M. (2000). The cultural space of individual. Personality in the social space of Russia, (p.162). Saratov, Russia [in Russian].
3. Kashlev, S. S. (2004). Interactive methods in teaching pedagogy. Minsk, Russia: Higher School [in Russian].
4. Alekseev, N. G., Zaretsky, V. K., Ladenko, I. S. & Semenov, I. N. (1991). Methodology reflection of conceptual schemes in search activity and decision-making. Novosibirsk, Russia: NSU [in Russian].
5. Semenov, I. N. & Stepanov, S. Y. (1983). The reflection in organization of creative thinking and self-development. Questions in psychology, 2, 35–42. Retrieved from <http://www.voppsy.ru/issues/1983/832/832035.htm> [in Russian].
6. Semenov, I. N. & Stepanov, S. Y. (1984). Modern problems in psychology of creativity, reflection and design. Questions in psychology, 5, 169–170. Retrieved from <http://www.voppsy.ru/issues/1984/845/845169.htm> [in Russian].
7. Stepanov, S. Y. (1988). The problem in conceptually-methodical display of thinking process. Questions in psychology, 5, 38–46. Retrieved from <http://www.voppsy.ru/issues/1988/885/885038.htm> [in Russian].
8. Frankl V., (1990). Man's Search for Meaning. Moscow, Russia: Progress [in Russian].

О.Н.Городыская. Формирование педагогической рефлексии учителя

В статье рассматривается сущность понятия «педагогическая рефлексия», которая выступает важным компонентом педагогической деятельности. Педагогическую рефлексию понимают как процесс и результат фиксации субъектами педагогического взаимодействия состояния собственного развития и причин, которые его обеспечивают; процесс самоидентификации субъекта педагогического взаимодействия с учетом конкретной

ситуации; отображение учителем внутреннего мира и уровня развития ученика и наоборот. Указаны также функции педагогической рефлексии: диагностическая, прогностическая, организационная, коммуникативная, смысловтворческая, мотивационная и коррекционная. Для определения комплекса необходимых и достаточных педагогических условий, при которых рефлексивная деятельность будет выступать фактором эффективной подготовки к профессиональной деятельности, взято во внимание такие положения: успешность разработки педагогических условий зависит от четкости определения основной цели, на достижение которой направлен учебный процесс; эффективность педагогических условий достигается с помощью их взаимосвязей, то есть совокупности взаимодополняющих и взаимообусловленных действий и мероприятий, которые обеспечивают достижение результата; в процессе реализации педагогических условий обеспечивается мотивационный настрой субъектов обучения на рефлексивную деятельность. Учитывая вышеуказанные положения, было сформировано и обосновано комплекс педагогических условий, необходимых для формирования педагогической рефлексии: развитие позитивного отношения к рефлексивной деятельности и осознание сущности педагогической рефлексии; формирование комплекса дидактико-технологических и рефлексивных знаний и умений в процессе изучения дисциплин психолого-педагогического цикла; обеспечение педагогического сопровождения рефлексивной деятельности на уровне всех компонентов учебно-воспитательного процесса; мониторинг результатов учебного процесса в контексте личностных достижений. Формирование и развитие педагогической рефлексии студентов выступает неотъемлемой и значимой частью комплексного процесса профессионально-педагогической подготовки и способствует самопознанию и профессиональному самосовершенствованию.

Ключевые слова: педагогическая рефлексия, рефлексивная позиция, педагогическое условие, педагогическая деятельность.

O.Gorodyska. The formation of teacher's pedagogical reflection

The article envisages the conceptual essence of "pedagogical reflection", which forms the important component of educational activities. Pedagogical reflection is investigated as a fixing subjective process and outcome of pedagogical interaction between personal development and providing reasons. The identificational process of subject in pedagogical interaction within the peculiarities of particular situation and teacher's reflection of inner world, the level of student's development and vice versa are studied here. Such features of educational reflection as diagnostic, prognostic, organizational, communicative, creative thinking, motivational and corrective are also indicated. Determining the set of necessary and sufficient teaching conditions, during which the reflexive activities can be the factor in effective preparation for professional activity, the following statements were taken into account. They are: 1) the successful development of educational conditions depends on the determining definition of the main purpose, which is aimed at achieving the learning process; 2) the efficiency of pedagogical conditions is achieved through their relationships, ie, complementary and interdependent set of actions and measures for making the results; 3) during the implementation of pedagogical conditions the motivational readiness of training subjects on reflexive activity is provided. Due to the above positions the complex of pedagogical conditions necessary for the formation of pedagogical reflection were drafted and reasonably proved, ie, the development of positive attitudes towards the reflexive activities and understanding the essence of pedagogical reflection; complex formation of didactic, technological and reflexive knowledge and skills in the studying cycle of psycho-pedagogical disciplines; providing pedagogical support of reflective activities across all the components of the educational process and the results' monitoring of learning process in the context of personal achievements. The formation and development of students' pedagogical reflection are an integral and important parts of comprehensive process in professional and pedagogical training that promote the self-knowledge and professional self-improvement.

Key words: pedagogical reflection, reflective position, pedagogical condition and pedagogical activity.